

ESTÒNIA I LES MIGRACIONS RUSSÒFONES. BREU REPÀS DE L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Josep Soler Carbonell

Universitat de Barcelona – Universitat de Califòrnia, San Diego

1. INTRODUCCIÓ

Estònia es troba situada al nord del mar Bàltic, just per sota de Finlàndia. És la més septentrional de les tres repúbliques bàltiques: Estònia, Letònia i Lituània. Des d'un punt de vista geogràfic i demogràfic, pot ser considerada com un país petit o mitjà. Ocupa poc més de 45.000 km², però té una població d'1.364.952 persones (Ministeri d'Afers Exteriors, *Fact Sheet September 2009*). En termes lingüístics i culturals, la societat estoniana es troba fortament dividida entre estonians (ciudadans etnicostonians) i persones d'altres contextos etnolingüístics (russos o russòfons).¹ Així, doncs, a Estònia es parla principalment estonià, que és l'única llengua oficial del país, i rus, malgrat que és cert que hi viuen persones

representants de fins a 140 ètnies o cultures diferents (Verschik 2005). L'estonià i el rus són llengües tipològicament molt diferents: l'estonià és una llengua finoúgrica, no indoeuropea, emparentada molt de prop amb el finès i de més lluny amb l'hongarès i amb altres llengües uràliques parlades al nord de Rússia i Sibèria.

D'ençà de la recuperació de la independència l'agost de 1991, un dels temes que més debat ha generat ha estat l'acomodació de la comunitat russòfona a la societat estoniana, una acomodació que durant els primers anys d'independència es creia que no faria falta, ja que hi havia la forta convicció força estesa a molts àmbits de la societat que aquesta comunitat marxaria en massa cap als seus teòrics llocs d'origen. Bona part d'aquesta població minoritària va sentir-se «atrapada al bàltic» (Fukuyama 1992). Certament, la condició d'immigrants no era pas la percepció més estesa entre la major part dels russòfons, malgrat que sí que se'ls veia com a tals per part de la majoria estoniana. Segurament un dels xocs psicològics i emocionals més importants a què va haver de fer front aquest conjunt de població en la transició del règim comunista a la democràcia va ser el passar de veure's com a representants del grup dominant a considerar-se com una minoria en un petit nou estat independent. David Laitin (1998) ha descrit aquestes comunitats russòfones als

¹ Al llarg de l'article farem referència a la *comunitat russòfona* o als *russòfons* més que no pas als *russos*, tal com popularment s'anomena al conjunt de la població minoritària d'Estònia. Tampoc utilitzarem el terme *no-estonians*, molt comú en textos acadèmics i/o oficials. Creiem que *russòfon* és un terme més precís per indicar que aquest grup no està compost estrictament només de russos, és a dir, de persones d'ètnia russa (encara que siguin la majoria), sinó també (i bàsicament) ucraïnesos i bielorusos. Segons dades censuals de l'any 2002, aproximadament 350.000 persones es declaraven d'ètnia russa i 80.000 d'una «altra», la majoria dels quals són, tal com diem, ucraïnesos i bielorusos (font: www.stat.ee). Bona part d'aquesta població són ciudadans de la Federació Russa o apàtrides (un 60%), mentre que la resta s'han naturalitzat com a ciudadans d'Estònia a través de les diferents vies de nacionalització que hi ha.

nous estats independents sorgits del desmembrament de la Unió Soviètica com a comunitats embarrancades (*beached communities* en anglès), un concepte que captura metafòricament prou bé la situació de la majoria de minories russòfones a les repúbliques exsoviètiques, si més no especialment les del Bàltic i, sobretot, les d'Estònia i Letònia.

L'objectiu d'aquest article és exposar les transformacions més importants per les quals ha passat Estònia i la seva societat en l'àmbit polític, econòmic, social, lingüístic i cultural per tal d'observar com cada grup s'ha anat adaptant al(s) nou(s) context(os), com ha anat evolucionant amb ells i en quina direcció ho han fet.

2. EL CONTEXT POLÍTIC

Com a conseqüència del pacte secret de no-agressió mútua entre Alemanya i la Unió Soviètica (conegut també com el Pacte Molotov-Ribbentrop), Estònia va quedar assignada a l'àrea d'influència de la Unió Soviètica, igual com Letònia i Lituània. Per això, amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial el 1940, totes tres repúbliques bàltiques van quedar annexionades a la URSS. Atesa la il·legalitat d'aquesta situació, en el moment de la recuperació de la independència es va adoptar el que normalment s'anomena un enfocament «restauracionista» basat en el «paradigma nacional» (Budryte 2005): el dilema principal, segons comentava el que hauria de ser el futur president electe d'Estònia Lennart Meri, vist des de la perspectiva autòctona, era el següent: com mantenir els drets i els interessos dels ciutadans de l'Estònia de preguerra i els seus descendents, els quals no van tenir ni veu

ni vot a l'hora de convertir-se en ciutadans soviètics. Segons Meri, després de la restauració de la independència, es va triar l'opció de donar continuïtat a la ciutadania estoniana, entesa com la ciutadania que vivia al país de manera legal abans del conflicte de la Segona Guerra Mundial, perquè no hi havia cap altra via possible (Budryte 2005: 69).

Per tant, vist des d'aquesta perspectiva, la nova situació política a Estònia comportava l'establiment d'un nou ordre també en l'àmbit legal, i s'agafava el 1940 com a punt de partida perquè en aquell moment es va trencar l'estatus del país com a estat independent de manera il·legal. Però també sembla bastant clar que es prenia aquesta mesura com una mena de retribució als estonians autòctons pel patiment que van haver de suportar ells i els seus descendents al llarg de tot el període que va durar la Unió Soviètica, sobretot en els primers anys. A més a més, a banda de la interpretació estrictament en termes legals del període soviètic, com a raó explicativa d'aquest enfocament val la pena tenir en compte que la transformació demogràfica de la societat estoniana al llarg de tots els anys que va durar la URSS va ser radical: el percentatge de la població autòctona va caure del 97,3% del període prebèl·lic a un 61,5% el 1989, essent els estonians en algunes zones del nord-est del país una autèntica minoria (Poleixtjuk 2009b: 10).

Un tema especialment aspre ja aleshores i, sobretot, en els primers anys de l'Estònia independent va ser què fer amb tot aquest gruix de població no autòctona que passava a formar part des d'aquell mateix moment de la societat del nou país sobirà i quin estatus concedir-los. En un clar paral·lelisme amb Catalunya, tal com assenyala David Laitin (1992), el repte principal per a la nova

Estònia independent era aquest: com tractar el relativament alt volum de persones no autòctones de classe treballadora, concentrades geogràficament en zones molt concretes del territori (contextos urbans) i que, a més a més, en la seva gran majoria, parlaven la llengua del centre polític, del qual el país s'acabava de desvincular.

Aquestes mesures de caràcter nacionalista defensiu, com s'ha dit (Lauristin i Heidmets 2002), van generar forts recels entre la població russòfona, la qual, val a dir-ho, durant tot el període previ i posterior a la recuperació de la independència del país s'havia mostrat força cauta i si més no neutral amb relació a tot el procés, si és que directament no hi donaven suport (Semionov 1999; sobre el procés d'independència i el paper de les minories russòfones al bàltic. Vegeu també Shafir 1995: 161-174). També per això, des dels primers anys de la reinstauració d'Estònia com a estat independent, diversos organismes internacionals van dur a terme missions al país per supervisar la transició cap a un estat democràtic (Druviete 1997: 168-169).

Amb tot, cap a finals de la dècada dels noranta, es va començar a imposar la visió que fos com fos, la minoria russòfona no se n'aniria del país, tal com fermament s'havia cregut en un principi. Hi havia una percepció generalitzada i molt arrelada a tots els àmbits de la societat: que la minoria russòfona, després de la desintegració de la URSS, marxaria cap al seu lloc d'origen, ja fos Rússia, Bielorrússia, Ucraïna o on fos, perquè els privilegis de què en principi havien gaudit com a ciutadans soviètics també s'havien acabat automàticament. Veient que aquest no era el cas, sinó que eren a Estònia per quedar-s'hi, l'elit

política va entendre que calia adoptar un altre tipus d'enfocament. És aleshores quan es comença a parlar obertament i des d'instàncies oficials de la necessitat d'integració a la societat estoniana.

Tal com diuen Lauristin i Heidmets (2002: 20), l'enfocament etnonacionalista de principis de la dècada, caracteritzat per un nacionalisme de caire defensiu, s'havia transformat per donar lloc a la creació d'una nació moderna de base cívica. Tot i aquest suposat canvi d'enfocament, també hi ha qui destaca que la política estoniana s'ha basat força sovint en una manera de fer de doble intencionalitat (Järve 2002) i que, per tant, aquests canvis introduïts a la legislació del país estaven pensats per uns objectius concrets: en aquest cas, l'entrada a la Unió Europea, una fita pels polítics estonians molt important, perquè marcava un «retorn a occident», és a dir, un allunyament definitiu de l'esfera d'influència russa.² Estònia va segellar el seu ingrés a la Unió Europea i a l'OTAN l'any 2004.

3. EL CONTEXT ECONÒMIC

Quan es parla del context econòmic a Estònia i es fa referència a les diferències que s'observen per raó d'afiliació ètnica, normalment s'explica que la causa principal d'aquestes diferències és que els canvis amb la transició cap a una economia de mercat van afectar més severament la minoria russòfona, atès que no disposaven del mateix nivell de *capital humà*, que la majoria estoniana, entès com a coneixement de la llengua oficial i el fet de disposar de la ciutadania del país. Alguns estudis més recents (Lindemann i

² Altres estudis, com ara els de Budryte (2005) i Kelley (2004), donen fe que aquesta era una tendència contrastable.

Saar 2009; Poleixtxuk 2009b), però, assenyalen que disposar d'aquest «capital humà» o no, no explica del tot les diferències que s'observen amb relació a la sobrerrepresentació de la minoria russòfona en indicadors com ara la taxa d'atur, treballadors de feines menys qualificades, o més baix nivell d'ingressos.

Poleixtxuk (2009b) destaca que el fet d'estar en possessió d'aquest major capital humà situa les minories en una posició més competitiva, però només amb referència a aquelles persones que no demostrin un grau de fluïdesa en estonià i no tinguin la ciutadania del país, no pas amb relació als ciutadans d'ètnia estoniana. A més a més, l'autor exposa que la situació a Tallin és encara pitjor, perquè la població de la ciutat està dividida en dos grups d'un volum més o menys igual —estonians i russòfons, els quals es troben en una posició rivalitzant (Poleixtxuk 2009b: 102).

En el marc de l'estudi publicat el 2009 *Estonian Human Development Report 2008*, diversos especialistes en la matèria afirmen que actualment el grau de desencís de la comunitat russòfona pot estar augmentant progressivament, sobretot entre els més joves, cosa que pot ser encara més preocupant. Lauristin i Vihalemm, per exemple, afirmen que en el mercat laboral, les expectatives d'aquests joves són més grans que les seves oportunitats. Atès que han nascut i crescut en el marc de l'Estònia independent, esperen estar en igualtat d'oportunitats amb relació als seus contemporanis autòctons. Per tant, el repte que representa la integració d'aquesta generació més jove és encara més gran i seria naïf pensar que la situació millorarà per si mateixa. Les autores comenten que a Estònia hi ha un terreny prou fèrtil com perquè apareguin tensions

i conflictes interètnics, cosa que el pas de les generacions no alleugerirà.

Que un sentiment de decepció profund entre els joves pot provocar tensió, pujar de to i esclatar en brots de violència ja es va demostrar l'abril de 2007, en el marc dels episodis anomenats «la guerra dels monuments» (Poleixtxuk 2009a), quan es va decidir recol·locar un monument que homenatjava els soldats soviètics caiguts durant la Segona Guerra Mundial del centre de Tallin al cementiri militar, situat més als afores. Després d'aquests fets, una de les preguntes més importants sociològicament parlant, com detecten Lauristin i Vihalemm (2009: 81), és saber si els joves que s'han socialitzat en la «nova societat estoniana» estan més satisfets i integrats que els seus pares i avis o si, per contra, poden esperar noves barreres a l'hora d'entrar al mercat laboral, creant un «problema de tercera generació» similar a altres països europeus. Els resultats d'una enquesta sociològica publicada el 2007 (Saar 2007) semblen indicar una tendència no gaire positiva en aquest sentit.

4. EL CONTEXT SOCIAL

Tal com diu Raivo Vetik (2000), un dels problemes principals per a la integració a la societat estoniana és el fet que hi cohabitin dues comunitats que, en termes generals, viuen en dos móns separats. En part, és una observació que a priori pot semblar correcta: cadascú sol tenir les seves pròpies xarxes socials familiars i d'amistat, les quals per norma general solen estar compostes per membres del mateix grup ètnic (segons dades censuals de l'any 2002, només un 16,54% de les parelles legalment establertes a Estònia poden considerar-se

matrimonis mixtos).³ Un dels àmbits en què probablement hi hagi més encontres interètnics és el laboral, però fins i tot aquí solen haver-hi patrons força monolítics. En aquest context, doncs, és d'esperar que cada grup tingui les seves pròpies creences i actituds sobre temes socials.

D'altra banda, alguns estudis (Maimone 2004) destaquen que, en el fons, tampoc existeixen diferències tan marcades entre estonians i russòfons. Més aviat solen configurar un grup unitari si es compara amb conjunts d'altres països —sobretot en àmbits familiars i religiosos, no tant en polítics (Maimone els compara amb russos de Rússia, finesos i suecs).

Algunes de les tendències principals pel que fa a models d'integració a Estònia són resumides per Laitin (2003) i confirmades per altres investigadors (Pettaï 2003; Poleixtjuk i Semionov 2006). Laitin conclou que estan tenint lloc tres models d'integració a Estònia: un model segons el qual els russòfons s'integren de manera força destacada a un marc cultural estonià; un altre model en què els estonians s'adapten a uns patrons d'arrel europeista, occidental i anglicitzant, en el qual els russòfons també participen, però en menor mesura, i un tercer model en què els estonians prenen alguns valors dels russòfons, que tot i ser observable, seria el més feble.

Alguns autors (Ehala 2009) han intentat trobar en aquests diferents patrons d'integració la raó per la qual la societat estoniana es troba fortament dividida, una divisió que ha arribat a causar tensions violentes, com els ja citats esdeveniments d'abril de 2007. Segons Ehala, la mateixa tensió i estrès experimentat per la comunitat estoniana

en els darrers anys d'integració europea i occidentalització han estat també soferts per la comunitat russòfona, però aquesta no ha patit per «l'europeïtzació» tant com per «l'estonianització» (Ehala 2009: 155).

Tal com el mateix autor conclou, queda per veure quina serà la resposta de la comunitat russòfona davant d'aquesta evolució de la situació. L'autor es mulla i diu que potser hauria arribat l'hora per un reconeixement polític més emfàtic de la minoria del país en la societat estoniana, tenint en compte, tal com diu ell mateix, els esforços que la majoria d'ells han fet per adaptar-se a la nova situació política del país.

5. EL CONTEXT LINGÜÍSTIC I CULTURAL

Tal com dèiem a la introducció, a Estònia es parlen principalment dues llengües: l'estonià i el rus. Tot i que només l'estonià és oficial en l'àmbit estatal, l'entramat legal del país preveu la possibilitat d'establir dos tipus de règims bilingües: territorial i cultural (Rannut 2004). És a dir, hi ha dos àmbits i diverses maneres clarament distingits d'administrar-se lingüísticament a Estònia: en l'àmbit estatal, es preveu l'establiment d'un monolingüisme en estonià arreu del territori del país; en l'àmbit local, hi hauria la possibilitat d'organitzar-se de forma bilingüe, en estonià i en una altra llengua minoritària. Aquesta organització bilingüe pot establir-se territorialment o culturalment. El règim bilingüe territorial està pensat per donar resposta a les poblacions o territoris on resideixen més del 50% de persones amb una altra llengua que no sigui l'estonià i per poder-se autogestionar en la seva llengua. El règim cultural, per la seva banda, preveu el mateix, però ho fa pensant en els casos en què determinats

³ Font: www.stat.ee

grups de persones amb altres llengües no superin aquest llindar percentual i estiguin més repartides en el territori. Fins ara, però, aquests règims bilingües han pogut ser implementats de manera molt feble, atès que una de les consideracions bàsiques per poder-se establir en qualsevol d'aquests dos règims és el fet de ser «ciudadà» d'Estònia, és a dir, tenir-ne la nacionalitat, cosa que només aproximadament el 40% dels russòfons, la principal minoria del país, compleix actualment.

Això no obstant, la comunitat russòfona segueix mostrant símptomes de vitalitat etnolingüística prou elevada, cosa que segurament, en part, és gràcies al fet que segueixen tenint l'opció de rebre educació bàsica i secundària en la seva llengua, tot i els canvis introduïts en aquest àmbit, els quals modificaran parcialment aquesta situació a secundària.⁴ D'altra banda, bona part d'aquesta comunitat (especialment si viuen en entorns mixtos o fortament estonianitzats) percep la necessitat de plurilingüitzar-se com una prioritat per ascendir socialment i econòmicament al país. De fet, les noves generacions russòfones s'estan equipant lingüísticament amb més coneixements que els seus compatriotes estonians, atès que aprenen més o menys funcionalment rus, estonià i anglès (en aquest ordre, per norma general), mentre que els joves estonians ja no s'interessen tant pel rus i com a molt n'adquireixen un coneixement passiu (Masso i Vihalemm 2005).

⁴ Està previst, per llei, que a partir del curs 2011-12, les escoles públiques de línia russa hauran d'ensenyar el 60% de les assignatures en estonià a secundària (és a dir, en els graus 10, 11 i 12). El 40% restant podrà seguir sent en rus. Aquest és un canvi progressiu i gradual, el qual va començar a implementar-se ja el curs 2007-08.

Tenint en compte aquesta diferència en l'evolució dels repertoris lingüístics de cada comunitat a Estònia, podem detectar dues tendències principals, especialment a la capital, Tallin. Per una banda, els joves russòfons, més funcionalment bilingües que els estonians, tendiran a estar més ben capacitats per ocupar llocs de treball que demanin tasques d'atenció al públic: actualment ja es pot observar que, com a mínim al centre de la ciutat, empleats de banc, de correus, recepcionistes d'hotel o d'altres establiments, si són joves, tendeixen a ser més aviat russòfons amb bons coneixements d'estonià; una possibilitat, per cert, ja documentada per part d'altres autors (vegeu Järve 2002).

Per altra banda, la puixança de l'anglès pot acabar convertint aquesta llengua en la d'intercomunicació entre els dos grups, cosa que també ja s'apuntava fa relativament més temps (Laitin 1996). Però, això dependrà de dos factors, sobretot: del nivell que els russòfons adquireixin d'estonià i de la voluntat per part de tothom que l'estonià segueixi sent la llengua no marcada d'interrelació a Estònia. A priori, semblaria que els estonians són els primers interessats a fer que sigui així, però podem pensar que la seva marcada ideologia de l'autenticitat⁵ (Woolard 2008), de la qual estan

⁵ «Autenticitat s'entén com l'expressió genuïna i essencial d'una entitat o d'un "jo" (*self*). És ben sabut que l'autenticitat com a base ideològica sorgeix amb el romanticisme dels segles XVIII i XIX, i la seva visió de poble, llengua i nació. La veu "autèntica" se sent com a icònica de "l'esperit" d'una comunitat particular. [...] L'accent importa sempre dins de la ideologia de l'autenticitat, perquè es considera la projecció de la persona mateixa. Per treure'n profit, un ha de sonar com aquest tipus de persona que es valora com a natural i autèntica, n'ha de captar els tons i els matisos.» (Woolard 2008: 183, el subratllat és nostre)

impregnats des dels documents institucionals⁶ fins a bona part de la societat en general (Siiner 2006), juntament amb l'estigmatització negativa intermitent dels parlants d'estonià russòfons (Kovalenko 2008), pot empènyer aquests darrers a pensar que «és normal parlar en anglès amb els estonians» (Vihalemm 2008).

6. CONCLUSIONS

En aquest article hem fet un repàs breu a les qüestions més destacades que han marcat més de prop les relacions entre la majoria estoniana i les minories russòfones a Estònia. Hem vist que en el moment de la restitució de l'estat es va prendre un enfocament restauracionista, justificat per la interpretació de la il·legalitat de la incorporació d'Estònia a la URSS el 1940. I tot i que es podia pensar que aquesta opció podria arribar a ser motiu d'enfrontaments entre les dues comunitats principals del país, la transició cap a la democràcia va dur-se a terme amb absoluta absència de violència física. Curiosament, però, aquest component pacífic de la transició cap a la democràcia, a què a més a més es fa referència tot sovint, pot haver estat prenent un to més bel·licós més recentment (hem analitzat, en aquest sentit, els fets d'abril de 2007), justament després de l'ingrés d'Estònia a la Unió Europea, quan semblaria que l'estabilitat entre els dos grups majoritaris del país hauria de ser la nota predominant.

I és que malgrat que a finals dels anys 90 i principis del nou segle hi va haver un canvi notable en el discurs oficial dels polítics estonians i van fer seva

la idea que calia un enfocament integrador per la societat del país, després de veure que la minoria russòfona no se n'aniria cap als seus teòrics llocs d'origen, les negociacions per accedir a la UE van propiciar canvis importants en la legislació estoniana, però uns canvis que eren introduïts més per la condicionalitat d'entrar a la Unió que no pas per convenciment ètic o moral de l'elit política. A més a més, en l'àmbit social i econòmic, hi segueixen havent diferències importants entre estonians i russòfons que no es poden acabar d'explicar per mitjà del diferent capital humà de què disposa cadascú, com també hem comentat.

Des d'un punt de vista sociolingüístic i cultural, hem vist com tot i que el règim estatutari oficial d'Estònia prevegi la possibilitat d'establir-se administrativament en l'àmbit bilingüe fent ús de l'opció territorial o cultural, l'efecte d'aquesta possibilitat és ben minso, atesa la principal restricció de caràcter legal per poder-se aplicar: ser considerat membre d'una minoria, per la qual cosa s'ha de tenir la ciutadania d'Estònia, requisit que actualment encara el 60% de les persones «no-estonianes» no compleixen. Per bé que també és cert que no cal ser membre d'una minoria en termes oficials per poder participar de les activitats organitzades per associacions d'aquest tipus. Només que, això sí, no es pot ser elegit com a membre dels seus òrgans de govern ni participar en la seva elecció, i aleshores es dona la situació paradoxal, o si més no estranya, que sent apàtrida tens més dret a decidir sobre el futur del teu govern local (ajuntaments) que no sobre el d'una associació minoritària (Semionov 1999).

Per tot plegat, mica en mica la minoria russòfona del país s'ha anat

⁶ Serveixi d'exemple més il·lustratiu el pròleg del document «Development Strategy of the Estonian Language 2004-2010».

desencantant cada vegada més pel tractament que reben en l'àmbit polític i oficial. Un desencís que creiem que pot estar-se reflectint en les ideologies lingüístiques dels parlants, les quals poden anar afavorint, pas a pas, que l'anglès vagi ocupant el paper de llengua de comunicació intergrup. Si bé és cert que aquest és un horitzó que pot quedar encara relativament lluny, també val a dir que en cas de consolidar-se aquesta tendència, els resultats que tindria pel ple desenvolupament de l'estonià en totes les funcions de llengua nacional serien molt negatius. Caldrà, doncs, estar atents a aquestes dinàmiques tal com les hem presentat aquí.

7. BIBLIOGRAFIA

- BUDRYTE, D. (2005). *Taming nationalism? Political community building in the post-soviet Baltic States*. Aldershot: Ashgate.
- Development Strategy of the Estonian Language 2004-2010*. Ministry of Education and Research of the Republic of Estonia. Tartu: <http://www.eki.ee/keelenoukogu/strategy_en.pdf>.
- DRUVIETE, I. (1997). «Linguistic human rights in the Baltic States» *International Journal of the Sociology of Language*, 127, 161-185.
- EHALA, M. (2009). «The Bronze Soldier: identity threat and maintenance in Estonia». *Journal of Baltic Studies*, 40, 1, 139-158.
- Fact Sheet September 2009*, Estonian Ministry of Foreign Affairs. <http://web-static.vm.ee/static/failid/249/Citizenship_Sept2009.pdf>.
- FUKUYAMA, F. (1992). «Trapped in the Baltics», *The New York Times*, December 19. <<http://www.nytimes.com/1992/12/19/opinion/trapped-in-the-baltics.html?pagewanted=1>>.
- JÄRVE, P. (2002). «Two waves of language laws in the Baltic States: changes of rationale?». *Journal of Baltic Studies*, 37, 1, 78-110.
- KELLEY, J. (2004). *Ethnic politics in Europe: the power of norms and incentives*. Princeton i Oxford: Princeton University Press.
- KOVALENKO, J. (2008). «Racism in Estonia». ENAR (*European Network Against Racism*) *Shadow Report*: <<http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/national/Estonia%20-%20SR%202008.pdf>>.
- LAITIN, D. (2003). «Three models of integration and the Estonian/Russian reality». *Journal of Baltic Studies*, 34, 2, 197-222.
- (1998). *Identity in formation. The Russian-speaking populations in the near abroad*. Ithaca: Cornell University Press.
- (1996). «Language planning in the former Soviet Union: the case of Estonia». *International Journal of the Sociology of Language*, 118, 43-61.
- (1992). «Language normalization in Estonia and in Catalonia». *Journal of Baltic Studies*, 23, 2, 149-166.
- LAURISTIN, M.; HEIDMETS, M. (eds.). (2002). *The challenge of the Russian minority*. Tartu: Tartu University Press.

- LAURISTIN, M.; VIHALEMM, T. (2009). «Summary» *Estonian human development report 2008*. Tallin: Estonian Cooperation Assembly, 100-101.
<www.kogu.ee/public/EIA2008_eng.pdf>.
- LINDEMANN, K. ; SAAR, E. (2009). «Non-Estonians in the labour market» *Estonian human development report 2008*. Tallin: Estonian Cooperation Assembly, 95-100.
<www.kogu.ee/public/EIA2008_eng.pdf>.
- MAIMONE, C. (2004). «The Estonian-Russian divide: examining social diversity in Estonia with cross-national survey data». Esborrany. Stanford University: Department of Political Science.
<http://www.stanford.edu/class/polisci353/2004spring/reading/maimone_estonia.pdf>.
- MASSO, A.; VIHALEMM, T. (2005). «Võõrkeelte oskus ja kasutamine, seos sotsiaalse integratsiooni ja mobiilsusega Eesti ühiskonnas 2002-2003». *Kvantitatiivne analüüs küsitluse «Mina. Maailm. Meedia» baasil*. Tartu: <www.hm.ee/index.php?popup=download&id=5744>.
- MÄTLIK, T.; ASARI, E. M. (2009). «Subjective indicators on perception, values and identification. Estonia». Presentació a Berlín, 16 de juny.
<www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/IB/Artikel/.../04-estonia.html>.
- PETTAI, I. (2003). «Estonians and non-Estonians. A typology of tolerance». *Proceedings of conference «Multicultural Estonia»*. Tallinn: Integration Foundation, 103-124.
- POLEIXTXUK, V. (2009a). *The war of monuments in Estonia: the challenges of history and the minority population*. Åland: Åland Islands Peace Institute.
- (2009b). *Chance to survive. Minority rights in Estonia and Latvia*. Moscou, Paris, Tallin: Foundation for Historical Outlook (Moscou), Institute of Democracy and Cooperation (Paris), Legal Information Center for Human Rights (Tallin).
- POLEIXTXUK, V.; SEMIONOV, A. (2006). «Interethnic relations and unequal treatment». *Estonia: interethnic relations and the issue of discrimination in Tallinn*. Tallin: Legal Information Center for Human Rights, 32-58.
- RANNUT, M. (2004). «Language policy in Estonia». *Noves SL Revista de Sociolingüística*, primavera-estiu.
<<http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm04primavera-estiu/docs/rannut.pdf>>.
- SAAR, A. (2007). *Rahvused ja integratsioonipoliitika väljakutsed pärast pronksõduri kriisi*. Tallin: Saar Poll OÜ.
- SEMIONOV, A. (1999). «Estonia. Nation-building and integration. Political and legal aspects». KOLSTOE, P. (ed.). «*Estonia and Moldova. Nation-building, ethnic conflict and integration*», Copenhagen: Copenhagen Peace Institute.
- SHAFIR, G. (1995). *Immigrants and nationalists. Ethnic conflict and accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia and Estonia*. Albany: State University of New York Press.
- SIINER, M. (2006). «Planning language practice. A sociolinguistic analysis of

language policy in post-communist Estonia». *Language Policy*, 5, 2, 161-186.

STATISTICS ESTONIA. <www.stat.ee>.

VERSCHIK, A. (2005). «The language situation in Estonia». *Journal of Baltic Studies*, 36, 3, 283-316.

VETIK, R. (2000). «Democratic multiculturalism: a new model of national integration» Åland Islands Peace Institute. <http://www.ut.ee/ABVKeskus/publ/2000/Democratic_multiculturalism.html>.

VIHALEMM, T. (2008). «Estonia's linguistic capital» i «Cultural differences: identity and values». *Estonian human development report 2007*. Tallin: Estonian Cooperation Assembly, 63-72. <www.kogu.ee/public/trykised/EIA07_eng.pdf>

WOOLARD, K. (2008). «Les ideologies lingüístiques. Una visió general d'un camp des de l'antropologia lingüística». *Revista de Llengua i Dret*, 49, 179-199.